

**ДОКОРИННІ ЗМІНИ ЯКОСТІ ПІДРУЧНИКІВ ГЕОГРАФІЇ
В УМОВАХ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ
ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТУ
(ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Стаття присвячена питанням створення підручників географії, які використовувались при викладанні шкільної географії на початку ХХ ст. З'ясовано передумови підготовки цих засобів навчання, носіїв предметного змісту освіти. Визначено шляхи підвищення науково-географічного й методичного рівнів підручників географії; основні чинники, що сприяли цьому процесу.

Ключові слова: підручник, географія, засоби навчання, зміст, ілюстрації.

Підґрунтям для дослідження стало недостатнє висвітлення змін, які відбувалися на початку ХХ ст. у змісті підручників географії в умовах переосмислення значення географії як науки та навчального предмету. Еволюція цих засобів навчання відображає історико-генетичні зв'язки науки та навчального предмету і є важливим джерелом історико-методичної інформації. “Крім стану та особливостей трансформації теорії та наукової мови, вони ілюструють рівень (описовий, пояснювальний, рефлексивний), спрямованість (практична, теоретична, навчально-виховна, освітня), тональність... теорії педагогічного пізнання” [3, с. 148].

Питання створення та використання засобів навчання шкільної географії в зазначений період (початок ХХ ст.) розглядалися в працях М. Баранського, О. Борзова, А. Баркова, В. Буданова, А. Єрмошкіної, О. Івановського, А. Мартін, Л. Мельничук, С. Поздняк, І. Шоробури. Зокрема аналіз шкільних підручників географії більш ніж за піввіковий період, у тому числі початок ХХ ст., провів М. Баранський [1].

Мета статті – простежити зміни, які відбувалися у підручниках географії на початку ХХ ст. в умовах переосмислення значення географії як науки та навчального предмету; з'ясувати передумови підготовки й основні особливості принципово нових підручників, які були носієм предметного змісту освіти.

У другій половині ХІХ ст. у підготовці засобів навчання для шкільної географії були досягнуті певні успіхи. Підвищився їх науковий рівень, з'явилися принципово нові засоби – методичні посібники, хрестоматії. Але якість підручників не відповідала вимогам часу. До кінця ХІХ ст. вони створювалися переважно емпіричним шляхом та мали описовий рівень. Більшість авторів спиралися на свої уявлення і наявні зразки, а не на попередньо розроблені науково-методичні концепції. У цих умовах підручник виступав не тільки як носій традиційного, описово-номенклатурного змісту географічної освіти, а й як провідник застарілих педагогічних установок.

Ситуація почала докорінно змінюватися наприкінці XIX ст., коли питання теорії і методології науки отримали деяке вирішення. Цьому сприяло створення кафедр географії на фізико-математичних факультетах університетів. Результатом розвитку географічної науки й необхідності відобразити її досягнення в шкільних курсах стала поява в методичних посібниках кінця XIX – початку XX ст. понять “старовинна” або “стара” і “сучасна” або “нова” географія. Якщо перша ототожнювалася з описово-довідковим характером підручників і знанням номенклатури, то друга означала виявлення загальних теоретичних положень та обґрунтування процесу навчання географії на систематичній основі. Одночасно посилювалась увага до викладання шкільної географії в суспільстві. “Необхідність географічного кругозору для кожного інженера, агронома, комерсанта, дипломата і кожної освіченої людини загалом була очевидною для всього культурного суспільства того часу. Географія стала розцінюватись як важливий предмет для виховання молоді в дусі гуманізму та патріотизму” [4]. Утверджувалась точка зору про велике значення предмету у вивченні малої та великої батьківщини.

Позитивно позначився на шкільному предметі, особливо на розробці змісту підручників, успішний розвиток географії в Московському університеті. На засіданнях Географічного відділення Педагогічного товариства за участю Д. Анучина обговорювалися питання, що хвилювали географів-практиків. Серед них виділилася “московська четвірка” молодих викладачів (згодом професорів), до якої входили С. Григор’єв, О. Крубер, С. Чефранов і О. Барков. Вони вирішили “вдихнути життя” в шкільну географію, зробити цікавими уроки, відійти від сухих і занадто номенклатурних підручників, розкрити освітнє, культурне значення предмета, показати його роль у новому часі.

Уже в 1903 р. вийшов “Начальный курс географии” (15 видань), призначений для першого класу. Його було написано простою, доступною мовою; запитання автори спростили з урахуванням віку учнів. Навчальний текст доповнювали 150 ілюстрацій, 20 кольорових карт і діаграм. Основою для розробки та конструювання змісту автори обрали комплексний підхід [2]. У 1905 р. був оприлюднений другий підручник: “Курс географии вне-европейских стран (Азия, Африка, Америка, Австралия)” (13 видань); у 1908 р. – третій: “Курс географии Европы (Западная Европа)” (10 видань). Найбільш важким, складним і довгим виявився процес підготовки підручника з географії Росії. Він вийшов під час війни (1917 р.), тому не був таким барвистим і не отримав такого широкого розповсюдження. Проте М. Баранський про цю роботу написав, що це було “видатне явище в нашій навчальній географічній літературі”, підручник “кращий у всіх відношеннях, починаючи зі структури й наукового змісту, продовжуючи викладом і закінчуючи виключно багатим ілюстративним матеріалом – картами, діаграмами та малюнками з вельми різноманітною тематикою” [1, с. 249]. Зазначимо, що серед численних ілюстрацій підручника було 57 карт, 48 діаграм і 256 малюнків.

Підручники “московської четвірки” були якісно новими, вони відрізнялися науковістю і доступністю змісту, високою інформативністю у поєднанні із логічністю викладу, яскравістю та образністю мови, методично добре продуманим оформленням. Велике значення автори приділяли описам країн. Так, за слушною думкою А. Єрмошкіної, відмітна особливість опису Великої Британії “єдність високого наукового рівня з виразністю, лаконічністю, цілісністю подання природних умов, розвитку господарства, занять населення, культури праці, показ досягнень і контрастів, поєднання образності та оціночних суджень” [2]. Значно скорочено номенклатуру, показано взаємозв’язки і взаємозалежності географічних об’єктів. Цілісності сприйняття навчального матеріалу сприяло поєднання навчального тексту з картами, картосхемами, діаграмами; види місцевості було подано в єдності з людиною, його діяльністю, створеними ним спорудами.

А. Єрмошкіна зазначає, що підручники “московської четвірки” використовувалися в навчальних закладах вищого рівня: комерційних, промислових училищах тощо. Для гімназій і духовних училищ рекомендувався підручник “Общий обзор земного шара”, складений відомим педагогом О. Гердом. Він вирізнявся невеликим обсягом, лаконічністю, давав систему знань про природу й людину, завершувався коротким оглядом Російської імперії [2]. Перевага підручника полягала в доступних, ясних, коротких і точних поясненнях природних явищ, у використанні порівнянь та узагальнень.

Серію якісних підручників підготував Е. Лесгафт. У 1907 р. було надруковано “Отечествоведение”, а через рік вийшов “Курс элементарной географии” (роботи перевидавались). У “Курсе элементарной географии” пропонувалось спочатку формувати знання на основі безпосередніх спостережень навколишньої місцевості, а потім вже переходити до знайомства із планом, картою, масштабом. Про цей підручник М. Баранський зазначив, що він написаний “мовою високою мірою образною і, можна навіть сказати, поетичною, із великою любов’ю і ретельністю, з дбайливим виписуванням конкретних деталей, необхідних для жвавого викладу... Все це написано не тільки цілком доступно і зрозуміло, а прямо-таки захоплююче” [1, с. 267]. Дослідник оцінив широке застосування автором порівняльно-географічного методу, прагнення проникнути в причинний зв’язок явищ. Як приклад він навів уривок з підручника “Курс элементарной географии”: “Тільки в помірному поясі ми знаходимо умови, що сприяють розвитку культурної діяльності. Тут природа не дає нічого даром, але зате щедро винагороджує зусилля. Не докладаючи зусиль, людина нічого не отримує, але податливість природи заохочує її до роботи... Природа не балує тут людину, втім і не пригнічує її. За таких умов правильний розвиток культурних надбань забезпечений. Ось одна з причин того, що культура європейців посіла перше місце серед усіх культур світу” [1, с. 270].

Відносно до “Отечествоведения”, структура якого включала опис географічного положення країни, її території, природи і населення, землеробства і скотарства, обробної промисловості і гірничої справи, торгівлі,

народної освіти, збройних сил і фінансів, М. Баранський зробив висновок, що це “скоріш підручник порівняльної економічної статистики, ніж якої б то не було географії...” [1, с. 279]. У цілому, на відміну від підручників “московської четвірки”, яка прагнула побудувати текст максимально зрозумілим, а тому полегшеним, роботи Е. Лесгафта були більш “професорськими” і за змістом, і за оформленням. Незважаючи на це, за спогадами О. Борзова, учні часто віддавали перевагу підручникам Е. Лесгафта. “З усіх підручників, що з’явилися до цього, віддаю перевагу керівництву Лесгафта. Ми кілька разів намагалися замінити його більш легким і коротким, але самі діти бажали залишити його, прохаючи краще більше знати за Лесгафтом, чим менше за коротшим підручником, з якого нічого запам’ятати не можна” [1, с. 23].

Хороші відгуки були про підручники викладача географії Г. Іванова, які виходили з 1902 р. Вони відрізнялися від підручників Е. Лесгафта більшою простотою і жвавістю викладу матеріалу. А. Єрмошкіна також зазначає, що вони “були побудовані на принципах батьківщинознавства, доступності, цікавості... Автор відстоював краєзнавчу концепцію навчання...” [2]. Роботи Г. Іванова були добре ілюстровані. Про це свідчить приклад, який навів М. Баранський – у другій частині “Начального курсу географії” (1902), де описані Азія, Африка, Америка та Австралія, на 138 сторінках основного тексту розміщено 141 ілюстрацію, у тому числі: 16 карт, 33 етнографічних малюнки [1]. Ще одна важлива методична особливість підручників Г. Іванова полягала в його прагненні залучити учнів до самостійної роботи над книгою шляхом постановки запитань у тексті, завдань до карт та ілюстрацій. Не менше уваги він приділяв практичним роботам, особливо в курсі батьківщинознавства. З цього питання в 1912 р. Г. Іванов зробив спеціальну доповідь у Петербурзі, яка викликала інтерес і жваві дебати.

Свої особливості є в підручниках, складених викладачем географії, мандрівником і письменником С. Мечем. Їх використання вносило пожвавлення у викладання географії з кінця XIX ст. Ще в 1887 р. С. Меч опублікував книгу “Россия. Учебник отечественной географии” (до 1917 р. – 32 видання), а в 1888 р. – своєрідний додаток, була видана хрестоматія “Россия. Географический сборник для чтения в семье и школе”, яка уявляла собою збірку оповідань і нарисів різних авторів. Разом з підручником це був навчальний комплект.

Підручник “Россия. Учебник отечественной географии” мав чітку структуру. Спочатку наводились загальні відомості про Російську імперію – розміри, поділ, різниця в часі, сухопутні й морські кордони, особливості сусідів. Наступну частину було присвячено опису регіонів країни за схемою: географічне місцезнаходження, протяжність, природа (рельєф, геологічна будова; ґрунти та їх походження; клімат, пори року; річки, їх зв’язок із рельєфом і кліматом, характер течії, режим, притоки; тваринний і рослинний світ; особливості розселення, національного складу, зовнішнього

вигляду, занять, культури, побуту, релігії, мови населення у зв'язку з особливостями природи, а також найбільші міста [7, с. 21].

Понад 20 видань (до 1924 р.) витримали “Первые уроки географии”, написані С. Мечем у жанрі бесід з дітьми про навколишній світ. Всі уроки супроводжувалися живими розповідями, з яких було зрозуміло значення і необхідність географічних знань. Підручник був забезпечений численними ілюстраціями та цікавими описами, що сприяло формуванню мотивації у формі пізнавального інтересу до предмету. Складні теми доповнювались дослідками та яскравими прикладами-роз'ясненнями. Крім того, в підручнику було багато запитань, які можна віднести до проблемних, наприклад у розділі “Повторення всього пройденого”, де наводяться запитання по всій темі, в яких багато “чому” й “від чого” (“від чого взимку холодніше, ніж влітку” тощо) [7, с. 23].

Поєднання точності та достовірності з доступністю, врахування вікових особливостей читача, а також літературний хист дали змогу С. Мечу створити неповторний образ будь-якої території. “У кожному його творі відчувається яскравий талант, непідробна захопленість і закоханість у свою справу. Він описує територію як єдине ціле, у взаємозв'язку всіх її компонентів” [7, с. 21].

Значної уваги заслуговують роботи українського педагога європейського рівня, культурно-просвітницького і громадського діяча С. Русової. У 1906 р. було видано “Український буквар” (на основі розробок О. Потєбні), а в 1911 р. – “Початкову географію”, яка є одним із перших підручників з географії, написаних українською мовою. Мета, яку Русова поставила у цій роботі, полягала у складанні початкових бесід для тих, хто хоче дізнатися про землю з погляду “астрономічного, природознавчого і політично-господарського” [6, с. 3].

Значний внесок у розвиток шкільної географії зробив фундатор української національної географії С. Рудницький. Зокрема, у 1910–1914 р. він оприлюднив дві частини “Короткої географії України” (фізична географія і антропогеографія). У цьому підручнику було викладено розгорнутий географічний опис усіх складових територій України. Особливе місце відводилось опису головної річки – Дніпра, а також його притокам. Було включено характеристики клімату, рослинного й тваринного світу лісової, лісостепової та степової смуг. У підручнику автор поєднав високий рівень науковості й доступності викладу, наукову термінологію та яскраві художні описи [5].

Висновки. Отже, на початку ХХ ст. відбулись докорінні зміни якості підручників. З точки зору наукової географії відбувалося їх наближення до найважливіших теоретичних положень, основою яких були ідеї про взаємозв'язок географічних об'єктів, про природні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, про взаємний вплив природи і людини.

Якщо раніше основними науковими методами в підручниках були картографічний і описовий, у зазначений період останній, хоча й зберігся,

але поступився місцем порівняльно-географічному. Завдяки широкому використанню картографічних матеріалів, у тому числі в комплексі з іншими засобами, посилились позиції картографічного методу.

З точки зору методики відбувалася адаптація навчального матеріалу до вікових можливостей учнів; включення елементів, спрямованих на їх розвиток і виховання засобами шкільної географії; підвищення уваги до мотивації навчальної діяльності, до вивчення малої і великої батьківщини; використання системного підходу. Це досягалося шляхом спрощення навчального тексту та підвищення його доступності, відбору найбільш значущих і типових об'єктів, складання комплексних характеристик, включення яскравих описів, пояснювальних матеріалів, різноманітних ілюстрацій та картографічних матеріалів, які логічно пов'язувалися з текстом.

Важливо й те, що шкільні підручники стали цікавими для учнів. Вони працювали не тільки на формування знань, умінь і навичок, а й на розвиток загальної культури, адже вони несли гуманітарний, емоційно забарвлений зміст освіти. Географія формувала в учнів не лише географічну картину світу, а й вчила бачити прекрасне в навколишньому середовищі.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути суперечливість стану створення і використання підручників географії в період педагогічних пошуків та новацій (30-ті рр. ХХ ст.).

Список використаної літератури

1. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934 гг.) / Н. Н. Баранский. – Москва : Географгиз, 1954. – 502 с.
2. Ермошкина А. С. Школьная география и методика ее преподавания на рубеже эпох (первая половина ХХ в.) / А. С. Ермошкина // Проблемы современного образования. – 2013. – № 6. – С. 56–62.
3. Карапетян Н. К. Тенденции развития категориально-понятийного аппарата педагогической науки в России (1850–1930) / Н. К. Карапетян. – Москва : Грааль, 2000. – 190 с.
4. Корнев И. Н. Культурологический принцип в российской научной и учебной географии на рубеже XIX–XX вв. / И. Н. Корнев // География в школе. – 2001. – № 1. – С. 34–40.
5. Рудницький С. Коротка географія України в двох частинах / С. Рудницький. – Львів : Накладом Укр. пед. т-ва, 1910–1914. – 154 с.
6. Русова С. Початкова географія / С. Русова. – Санкт-Петербург, 1911. – 111 с.
7. Файбусович Э. Л. Старые спорные мысли / Э. Л. Файбусович, Т. И. Герасименко // География. – 2004. – № 5. – С. 21–24.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2014.

Стадник А. Г. Коренные изменения качества учебников географии в условиях переосмысления значения географии как науки и учебного предмета (начало ХХ в.)

Статья посвящена вопросам создания учебников географии, которые использовались в преподавании школьной географии в начале ХХ в. Выяснены предпосылки подготовки этих средств обучения, которые были носителем предметного содержания образования. Определены пути повышения их научно-географического и методического уровней; основные факторы, под влиянием которых это происходило.

Ключевые слова: учебник, география, средства обучения, содержание, иллюстрации.

Stadnik A. Radical Changes in Quality of Geography Textbooks in the Context of Rethinking Importance of Geography as a Science and an Academic Subject (Beginning of XX century)

The article is devoted to the creation of geography textbooks used in the teaching of school geography in the early XX century. Clarified background preparation of these learning tools, which have been the bearer of the objective content of education. Identify ways to improve their scientific and geographical and methodical levels; the main factors which influenced it happened.

It was found that by the end of the XIX century textbooks were created by dint of empirical and had descriptive level. Most authors have relied on the representations and samples, rather than pre-designed scientific and methodical concepts.

The situation began to change dramatically in the late XIX century, when problems in the theory and methodology of science received a decision. This was facilitated by the creation of the Department of geography of universities. Simultaneously, increased the attention to teaching school geography in the society.

In the early XX century there occurred radical changes in the quality of textbooks. From the point of view of scientific geography is changed the most important theoretical principles, which were based on the idea of the relationship of geographic features of the natural regularities of the mutual influence of nature and man.

In terms of methodical is an adaptation of educational material to pupils age capabilities; include elements aimed at their development; increased attention to the motivation of educational activity, the study of small and large homeland; use a systematic approach.

Key words: *textbook, geography, learning tools, contents, illustrations.*